

Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala

SARITA BRADAŠ, KSENIJA PETOVAR, GORDANA SAVIĆ

Novembar 2018.

- Analiza lokalnih planova zapošljavanja u tri lokalne samouprave (Užice, Zrenjanin i Knjaževac) pokazala je odsustvo rodne perspektive u sva tri ispitana aspekta: korišćenju rodno senzitivne statistike, postojanju rodno senzitivnih ciljeva i mera, kao i uticaju predloženih mera na položaj žena i muškaraca na tržištu rada.
- Kvalitativno istraživanje sprovedeno u tri seoske sredine upućuje na nepostojanje mogućnosti za alternativno zapošljavanje van poljoprivrede, što ima za posledicu isključenost žena sa tržišta rada i angažovanje na neplaćenim porodičnim i/ili kućnim poslovima.
- Nezadovoljstvo životom na selu pre svega je posledica nemogućnosti da prihodima od poljoprivrede, koja je najvažnija delatnost u njihovim domaćinstvima, žene obezbede dostojanstven život za sebe i svoju porodicu. Isključenost iz odlučivanja u zajednici čini njihove potrebe nevidljivim.
- Održivost programa ekonomskog osnaživanja seoskih žena zasnovanih na udruživanju koje realizuju nevladine organizacije dovedena je u pitanje zbog izostanka finansijske, zakonodavne i institucionalne podrške.
- Nemogućnost zapošljavanja u ruralnim sredinama kao i nedostupnost ili ograničena dostupnost usluga javnih službi (zdravstvena zaštita, obrazovanje, socijalna zaštita, predškolska zaštita dece, specijalizovana zaštita posebno osetljivih društvenih grupa, specijalizovane aktivnosti kao što je besplatna pravna pomoć i sl.) uzroci su trajne migracije pre svega mladih žena iz sela.

Sadržaj	Žene na selu – lokalna perspektiva	3
	Rodna perspektiva u lokalnim politikama zapošljavanja	4
	Žene na selu – one govore.	6
	Ekonomsko osnaživanje žena na selu – mogućnosti i izazovi	10
	Završna razmatranja i preporuke	12
	Literatura i izvori.	13
	Nedostupnost usluga javnih službi – razlog za napuštanje seoskih naselja	14
	Nedostupnost javnih službi za građane seoskih naselja	14
	Ograničenja i teškoće sa kojima se suočavaju žene u seoskim naseljima – motivi za napuštanje seoskih naselja	15
	Pozitivne promene u imovinskom položaju žena u seoskim naseljima	16
	Kako sprečiti odlazak žena sa sela – preporuke	17
	Zadruga Zlatiborskog okruga nekad i sad – Graditeljske zajednice: deo prošlog, sadašnjeg i budućeg života	19

Žene na selu – lokalna perspektiva

Sarita Bradaš

Nekoliko meseci nas deli od isteka roka za realizaciju Akcionog plana za period od 2016. do 2018. godine donetog u okviru Nacionalne strategije rodne ravnopravnosti, a nijedan izveštaj o realizaciji postavljenih ciljeva nije dostupan na stranici Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije¹. Zakon o rodnoj ravnopravnosti, čije je usvajanje planirano kao mera u Nacionalnoj strategiji rodne ravnopravnosti kako bi se izvršilo usklađivanje sa relevantnim direktivama EU, do danas nije ušao u skupštinsku proceduru, a mnoge odredbe nacarta ovog Zakona su predmet osporavanja stručne javnosti i civilnog sektora.

Preduslov eliminacije svih oblika diskriminacije prema ženama, a na koji se Srbija obavezala Ustavom, zakonima i prihvatanjem međunarodnih standarda, jeste uvođenje rodne perspektive u sve politike i na svim nivoima vlasti. Drugim rečima, neophodno je izvršiti procenu učinka politika na život i položaj muškaraca i žena kako bi se postigla rodna ravnopravnost. Kreatori/ke politika i mera na svim nivoima (nacionalnom, regionalnom i lokalnom) treba da izvrše procenu efekata politika na položaj žena i muškaraca u svim fazama – planiranju, implementaciji, praćenju i evaluaciji. Rodne nejednakosti u Srbiji perzistiraju uprkos uspostavljenom zakonodavnom i institucionalnom okviru za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou, kao i uspostavljanju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou. Zabrinutost u tom pogledu izražava Komitet za eliminaciju diskriminacije žena u Zaključnim zapažanjima u kombinovanom Drugom i trećem periodičnom izveštaju o primeni Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena zbog: „neusklađenosti između različitih nacionalnih strategija i njihovih akcionih planova sa strategijama na lokalnom nivou i zbog nepostojanja mehanizama za koordinaciju, praćenje i evaluaciju njihove delotvorne primene i redovnog i periodičnog izveštavanja o njihovom sprovođenju; zbog nedostatka mera u nacionalnim strategijama i akcionim planovima

koje su rodno senzitivne i namenjene rešavanju problema neravnopravnosti polova i višestruke diskriminacije ugroženih žena, kao i zbog nedostatka pokazatelja i repera kojima bi se merio postignut napredak“. Podaci o indeksu rodne ravnopravnosti za Srbiju (Babović, 2016) upućuju na nejednakosti između muškaraca i žena u svim domenima (rad, novac, moć, znanje, vreme i zdravlje), pri čemu su najveće nejednakosti u domenu rada i novca. Uprkos tome, iz politika zapošljavanja u Srbiji potpuno je izostavljena rodna perspektiva, kako u analizi stanja na tržištu rada, tako i u merama za unapređenje stanja koje bi trebalo da utiču na sistemske i strukturne uzroke rodne neravnopravnosti na tržištu rada Srbije (Pantović i dr., 2017).

Posebnu zabrinutost izaziva položaj žena na selu, na šta ukazuje i Komitet za eliminaciju diskriminacije žena u pomenutim Zaključnim zapažanjima: „postoje nejednakosti između žena u gradu i žena na selu u državi članici u pogledu životnog standarda i zaposlenosti, pogotovo starijih žena“, zbog čega poziva Srbiju „da obezbedi ženama na selu, uključujući starije žene, neometan pristup adekvatnim životnim standardima i zapošljavanju“. Stanovništvo ruralnih područja u Srbiji i dalje je u značajno većem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti nego stanovništvo u urbanim područjima (stopa rizika od siromaštva i socijalne isključenosti je 46,8% u ruralnim, a 32,7% u urbanim krajevima²). Rodni jaz na tržištu rada izraženiji je u ostalim naseljima nego u gradskim. Iako razlika u indikatorima tržišta rada između muškaraca i žena ima isti smer u oba tipa naselja (veće stope zaposlenosti i manje stope nezaposlenosti muškaraca), rodni jaz je izraženiji u ruralnim naseljima. U 2017. godini, prema podacima Ankete o radnoj snazi, rodni jaz u stopama zaposlenosti bio je 19,4 procentna poena u ostalim naseljima i 11,0 procentnih poena u gradskim naseljima. Na nepovoljniji položaj ruralnih žena u odnosu na muškarce i u odnosu na žene iz gradskih naselja ukazuju i podaci o kvalitetu zaposlenosti: u 2017. godini u ranjivoj zaposlenosti bila je gotovo polovina žena u vangradskim naseljima, dok je među samozaposlenima i pomažućim članovima domaćinstva u gradskim naseljima bilo svega 11% zaposlenih žena.

¹ <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/izvestaji> pristupljeno 15.9.2018.

² Eurostat, Anketa o prihodima i uslovima života, 2016.

Iza podataka zvanične statistike ostaju neuhvatljivi važni aspekti položaja seoskih žena na lokalnom nivou, kao i subjektivni aspekti njihovog položaja: svakodnevni život, potrebe, očekivanja, želje i percepcija sopstvenog položaja. Koristeći pristup „odozdo“, namera nam je bila da pružimo uvid u probleme sa kojima se suočavaju seoske žene u lokalnim zajednicama, uzroke njihovog nepovoljnog položaja, postojeće prakse osnaživanja seoskih žena, kako bismo definisale preporuke za unapređenje njihovog položaja.

Kakva je situacija na lokalnom nivou u pogledu urođenosti politika zapošljavanja? Kakve su potrebe žena na selu i sa kojim problemima se suočavaju u svojim zajednicama? U kojoj meri su u lokalnoj zajednici prepoznate potrebe posebno ranjive grupe – žena u ruralnim područjima? Kakve se akcije preduzimaju za unapređenje položaja žena na selu od strane različitih lokalnih aktera?

U traženju odgovora na navedena pitanja bavili smo se analizom lokalnih planova zapošljavanja tri lokalne samouprave – Užice, Zrenjanin i Knjaževac, koje su potpisnice Evropske povelje o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou i koje su usvojile lokalne akcione planove za ostvarenje rodne ravnopravnosti, kao i istraživanjem položaja žena na selu kroz sprovođenje intervjua sa predstavnicama lokalnih samouprava, predstavnicama udruženja koja se bave osnaživanjem seoskih žena i grupnim i pojedinačnim intervjuima sa ženama iz tri sela na područjima ovih lokalnih samouprava – Zlakuse, Ečke i Štipine. Pored toga, organizovana je radionica sa predstavnicama organizacija koje podržavaju i/ili sprovode programe ekonomskog osnaživanja seoskih žena.

Rodna perspektiva u lokalnim politikama zapošljavanja

Cilj analize lokalnih planova zapošljavanja je utvrđivanje prisutnosti rodne perspective, pri čemu smo tražili odgovore na sledeća pitanja:

- U kojoj meri je u analizi situacije na lokalnom tržištu rada korišćena rodno senzitivna statistika (prikupljanje podataka i analiza nejednakosti)?
- U kojoj meri lokalne politike zapošljavanja uzimaju u obzir razlike u pozicijama žena i muškaraca, odnosno da li ove politike sadrže rodno senzitivne ciljeve i akcije?
- Kakav je uticaj predloženih intervencija na položaj žena i muškaraca na tržištu rada?

Sve tri lokalne samouprave imaju usvojene lokalne akcione planove zapošljavanja (LAPZ), pri čemu su u Zrenjaninu i Užicu LAPZ doneti za 2018. godinu, a u Knjaževcu za period 2017–2020. godine.

Osnovni indikatori tržišta rada u sve tri lokalne samouprave prikazani u tabeli 1. ukazuju na nejednakosti muškaraca i žena u stopama zaposlenosti i aktivnosti: više stope registrovane zaposlenosti i više stope aktivnosti muškaraca. U Zrenjaninu i Užicu više su stope registrovane nezaposlenosti žena, dok je u Knjaževcu, u kojem su i najviše stope registrovane nezaposlenosti, stopa nezaposlenosti muškaraca veća od stope nezaposlenosti žena.

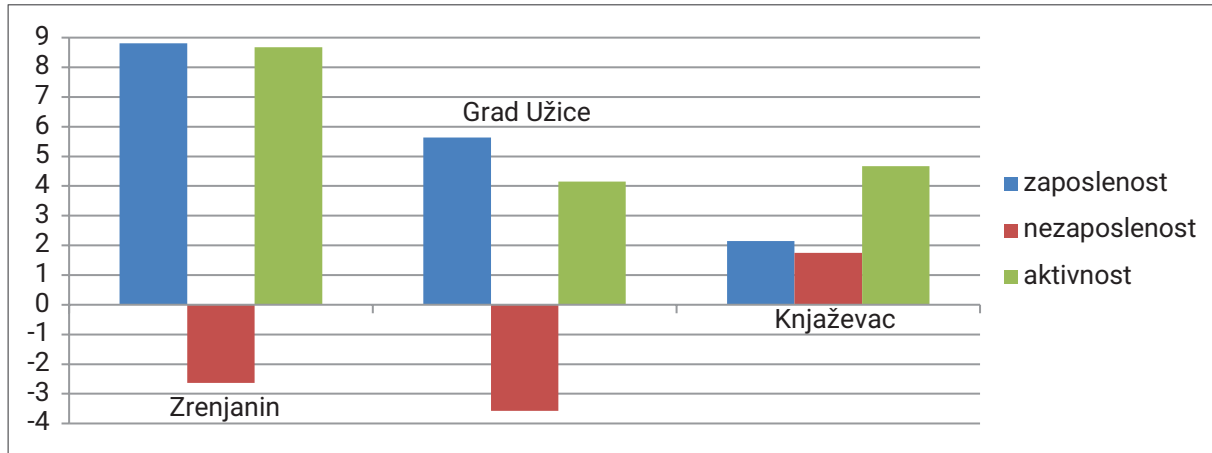
Rodni jaz u zaposlenosti i aktivnosti najviše je izražen na tržištu rada Zrenjanina, gde je više od polovine žena radnog uzrasta van tržišta rada. Stopa

Tabela 1. Osnovni indikatori tržišta rada u 2017. prema polu za stanovništvo starosti 15–64 godine

	stopa zaposlenosti		stopa nezaposlenosti		stopa aktivnosti	
	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci
Zrenjanin	41,2	50,0	16,0	13,3	49,0	57,7
Grad Užice	47,4	53,1	16,3	12,7	56,6	60,8
Knjaževac	38,7	40,9	31,3	33,0	56,4	61,0

Izvor: RZS Registrovana zaposlenost, proračun autorke

Slika 1. Rodni jaz u stopama registrovane zaposlenosti, nezaposlenosti i aktivnosti u 2017.

Izvor: RZS, proračun autorke

zaposlenosti muškaraca viša je u sve tri lokalne samouprave (8,8 procentnih poena u Zrenjaninu, 5,7 procentnih poena u Užicu i 2,2 procentna poena u Knjaževcu). Najviše stope nezaposlenosti su u Knjaževcu, gde je gotovo trećina aktivnog stanovništva nezaposlena.

Sva tri LAPZ sadrže deo koji se odnosi na analizu lokalnog tržišta rada, u kojem se navode podaci o broju nezaposlenih, obrazovnoj i starosnoj strukturi i dužini trajanja nezaposlenosti. Podaci o nezaposlenima segregirani po polu navedeni su u LAPZ Grada Užica (nezaposlene žene i muškarci prema obrazovnoj i starosnoj strukturi te dužini čekanja na posao), dok se u LAPZ Knjaževca i Zrenjanina samo navodi koliko je učešće žena u ukupnoj nezaposlenosti. Podaci o strukturi zaposlenosti prema polu ni u jednom LAPZ nisu navedeni, već se daju podaci o ukupnom broju zaposlenih prema sektorima delatnosti. Budući da u Zrenjaninu i Knjaževcu nije korišćena rodno senzitivna statistika, posledično izostaje i analiza nejednakosti. Međutim, uprkos tome što LAPZ Grada Užica navodi rodno senzitivne podatke za nezaposlene, nema analize nejednakosti, već se u samo jednom zaključku u analizi stanja navodi: „21,8% aktivnih nezaposlenih su lica sa VŠS i VSS i u ovim stepenima preovlađuju žene, koje u odnosu na muškarce učestvuju sa 67,8%“. Žene među nezaposlenima u Užicu čine većinu (56%) u dve kategorije koje se smatraju posebno ranjivim na tržištu rada: dugoročno nezaposlenima i starijima (45–59 godina).

Lokalne politike zapošljavanja Zrenjanina i Užica u postavljenim ciljevima i predloženim merama ne uzimaju u obzir razlike u pozicijama muškaraca i žena na tržištu rada, što je u slučaju Zrenjanina razumljivo budući da te razlike nisu ni uočene, ali u slučaju Užica, gde je delimično identifikovana razlika bar kod visokoobrazovanih nezaposlenih žena, to nije moguće objasniti drugim do odsustvom veze između problema utvrđenih u analizi stanja, postavljenih ciljeva i predloženih mera. U oba pomenuta LAPZ predložene mere su po obuhvatu bez značaja za ostvarivanje ciljeva povećanja zaposlenosti i za muškarce i za žene na lokalnim tržištima rada. Naime, u Zrenjaninu je planirano da stručnu praksu prođe 15 osoba, dok će u javne radove biti uključeno 18, što predstavlja 0,5% nezaposlenih. U Užicu je planiran budžet u približno istom nivou kao i 2017. kada je u javne radove bilo uključeno 55 nezaposlenih, na stručnoj praksi je bilo njih 37, a subvencije su dodeljene poslodavcima za zapošljavanje 12 osoba i za samozapošljavanje u slučaju 30 nezaposlenih, što daje obuhvat od 3,2% nezaposlenih u ovom gradu.

LAPZ Knjaževca, iako nema analizu nejednakosti na tržištu rada niti je problem zaposlenosti žena naveden u delu koji se odnosi na prioritetne probleme, postavlja poseban cilj koji se odnosi na povećanje zaposlenosti žena kroz četiri mere/aktivnosti: razvoj ženskog preduzetništva, podsticanje fleksibilnih oblika zapošljavanja, kreiranje posebnih mera za podršku zapošljavanju samohranih

majki i podsticanje inicijativa za kreiranje poslova za žene bez kvalifikacija. Kod poslednje dve aktivnosti nisu navedeni očekivani rezultati, tako da nije jasno o kakvim merama i inicijativama se radi. Međutim, iako su planirane mere afirmativne akcije, ne postoje kvantitativni indikatori za predložene mere niti planirana sredstva za njihovu implementaciju (navedeni su samo izvori sredstava kao i kod ostalih mera u LAPZ).

Kakav će uticaj predložene mere u LAPZ Zrenjanina i Užica imati na položaj žena i muškaraca? Verovatno nikakav imajući u vidu da najveći broj nezaposlenih neće biti u prilici da učestvuje u navedenim merama. Sa druge strane, podaci o tome u kojim delatnostima će biti organizovani javni radovi ili stručna praksa nisu dostupni, tako da bi moglo da se desi da i same mere doprinesu diskriminaciji na tržištu rada ukoliko izbor budu sektori i/ili poslodavci koji više zapošljavaju muškarce. Uticaj predloženih mera u LAPZ Knjaževac nije moguće proceniti budući da nisu navedene polazne i ciljne vrednosti niti su opredeljena sredstva za njihovu realizaciju.

Lokalne politike zapošljavanja treba da predstavljaju odgovor na probleme lokalnog tržišta rada i da kroz analizu stanja u kojoj će biti identifikovane trenutne i buduće potrebe za zanimanjima definišu ciljeve politike zapošljavanja. Međutim, LAPZ na tržištima koja imaju nisku stopu kreiranja novih poslova treba da bude usmeren i na kreiranje potpuno novih radnih mesta, kao i razvoj novih sektora u lokalnoj ekonomiji, identifikujući potrebe i praznine u lokalnoj privredi. Analizirani LAPZ ne samo da nemaju obeležja lokalnih niti predstavljaju politike kreiranja poslova već se svode na prepisivanje mera iz nacionalnih politika zapošljavanja – u slučaju Užica i Zrenjanina preuzimaju se neke od mera iz Nacionalnog akcionog plana zapošljavanja, a u slučaju Knjaževca preuzeti su ciljevi i mere iz Programa reformi zapošljavanja i socijalne politike. Budući da su politike zapošljavanja na nacionalnom nivou u najvećem delu rodno neutralne, posledično izostaje rodna perspektiva u lokalnim politikama zapošljavanja u sva tri analizirana aspekta: statistici, ciljevima i uticaju predloženih intervencija.

Nijedan od analiziranih LAPZ ne razmatra položaj stanovništva u ruralnim područjima iako većina naselja pripada ovim područjima: od 41 naselja koja pripadaju Gradu Užicu samo dva su gradska, u Zrenjaninu od 22 naselja samo jedno je gradsko, a u Knjaževcu od 86 naselja samo jedno je gradsko. Podaci iz Popisa poljoprivrede 2012. godine ukazuju na izražene rodne nejednakosti u sve tri lokalne samouprave: muškarci su u najvećem delu nosioci porodičnog gazdinstva, dok su žene angažovane kao pomažući članovi domaćinstva. Uprkos tome, ne razmatraju se problemi tržišta rada u ruralnim područjima: nepovoljna obrazovna struktura, visok udeo ranjive zaposlenosti, niska mobilnost radne snage i nedostatak radnih mesta.

Žene na selu – one govore

Kakav je položaj žena na selu ispitale smo putem kvalitativnog istraživanja razgovarajući sa ženama iz tri sela: Štipina (opština Knjaževac, Zaječarska oblast), Ečka (Grad Zrenjanin, Srednjobanatska oblast) i Zlakusa (Grad Užice, Zlatiborska oblast). Planirano je da se sa ženama iz ovih sela organizuju fokus grupe, što je i urađeno u Štipini i Zlakusi, ali u Ečki sagovornice nisu pristale da učestvuju u grupnom intervjuu, tako da je razgovor organizovan sa svakom pojedinačno u njihovim domovima. U razgovorima su učestvovala 23 žene različite starosti i obrazovanja, koje su u pogledu statusa na tržištu rada neaktivne (domaćice i penzionerke) ili su pomažući članovi domaćinstva. Razgovori su obavljeni u drugoj polovini avgusta uz pomoć predstavnica lokalnih udruženja u Knjaževcu, Užicu i Zrenjaninu.

Rezultati istraživanja su podeljeni u sledeće tematske oblasti: radna i životna svakodnevnica, socijalna uključenost i položaj žena na selu. U prikazu rezultata navedeni su citati kako bi se kroz autentične odgovore ilustrovali problemi žena koji su, kako je pokazala analiza lokalnih planova zapošljavanja, ostali neprepoznati od kreatora lokalnih politika.

Radna i životna svakodnevnica

Žene na selu nemaju radno vreme, najviše su angažovane na neplaćenim, kućnim poslovima, a briga o deci (sopstvenoj ili unucima) i starima isključivo je njihova. Pored toga, većina njih je angažovana u poljoprivrednim poslovima. Domaćinstva u kojima živi nekoliko generacija i proširene porodice imaju jasniju podelu uloga: svako odgovara za svoj posao (voćnjak, plastenik, stoka, kuvanje...), pri čemu se kućni poslovi raspoređuju između ženskih članova porodice. Tradicionalna podela uloga se održava u domenu neplaćenog rada uz istovremeno preuzimanje muških poslova.

Kada ustanem sledi spremanje hrane, ceo dan, spremanje kuće i rad na polju – voćnjak, staklenik, stoka (kako ko). Zimi je nešto manje posla, ali ga ima.

Žena je više opterećena od muškaraca jer je mnogo posla u kući: kuvanje, pranje, spremanje kuće pa onda posao u poljoprivredi.

Nemam slobodnog vremena u poslednjih godinu dana. Roditelji su se razboleli i velika je obaveza negovati ih. Sasvim mi je dovoljno to i kuća, dvorište. Muž brine o stoci, ja ne stižem – ujutru pročitam novine, a uveče posle 9 ponekad nešto čitam. Ili idem da obiđem unuke, to mi je zadovoljstvo.

*I ja radim sve uobičajeno. Muž mi je vozač pa kad nije tu radim ja i muške poslove. Sve žene u selu rade i muške poslove, cepaju drva, nose drva. Dok sam radila očekivala sam slobodno vreme kada odem u penziju, i imam ga, ali nisam nešto uradila s njim. Na potpitanje da li muškarci rade ženske poslove sagovornica odgovara: *Balkanci. Ne, teže je to, ali ima i takvih.**

Većina naših sagovornica ima završenu srednju školu i većina je imala radno iskustvo. Starije sagovornice su ostale bez posla zbog stečaja preduzeća u kojem su radile ili zbog toga što nisu mogle da usklade poslovne i porodične obaveze, dok je radno iskustvo mlađih bio rad na crno, najčešće u trgovini ili u trafici pri čemu ne vide mogućnosti da nađu zaposlenje u formalnom sektoru. U sva tri

mesta proces tranzicije, privatizacije i deindustrijalizacije uzrokovao je nezaposlenost starijih sagovornica, koje su zbog nemogućnosti pronalaženja posla prešle u neaktivnost ili su se angažovale u poljoprivrednoj proizvodnji. Nedostatak radnih mesta i ograničene mogućnosti zapošljavanja najčešće na nesigurnim i slabo plaćenim poslovima, kao i porodične obaveze, mlađe sagovornice ostavlja van tržišta rada.

Radila sam 10 godina u trgovini, ceo dan, od jutro do večeri, bez radnog vremena. Odem ujutro i ne znam kad ću se vratiti kući, plata nikakva, neprijavljena, loši uslovi rada. Sad sam u poljoprivredi i bar znam za koga radim.

Završila sam Višu mašinsku školu, nisam našla posao u struci. Radila u trafici na crno. Sada sam domaćica i to ću i ostati. Završila sam VMŠ u Subotici sa prosekom oko 9, kao jedina devojka u generaciji. Tražila sam u Goši posao, nisam mogla da ga dobijem. Tako je i dan-danas, time sam nezadovoljna. Samo sa vezama se dobija posao, ja ga nisam dobila u Goši iako sam dete radnika. U trgovini uvek ima ali na crno.

U moje vreme je bilo mnogo bolje. Završila sam Administrativnu i nisam mnogo čekala na posao. Bila sam u računovodstvu, a onda je firma propala i ja sam šest godina bila na ništa. Otišla u starosnu penziju – opet na ništa.

Nisam radila. Nisam nikada ni tražila posao. I kada bi bilo prilike, ne znam da li bih radila, nisam ni razmišljala o tome. Ne bih mogla da radim od obaveza u kući, muž radi na njivi ceo dan, ja pomažem i tamo, tu su deca, stari, kuvanje...

Radila sam kao veterinarski tehničar 30 godina. Radila uglavnom vakcinaciju, veliki je to posao, tri puta 18 objekata, sa brendačom koju nosite na leđima, hladna voda. Počne da me boli noga, pa leđa. Po lekarima do Sremske Kamenice. Otišlo pet pršljenova, stalno u čizmama, hladnoća, hladna voda, brendača na leđima. Ostanem tri meseca na bolovanju. Onda dođe reorganizacija – ili kao radnik ili tehnološki višak. Odem ja, dosta je 30 godina: nisam ja više ni za šta.

Proces odlučivanja kao važna odrednica jednakosti odvija se kod većine sagovornica zajednički kada je u pitanju trošenje novca. U domaćinstvima u kojima se isključivo muškarci bave poljoprivrednom proizvodnjom odluke donose sami o tome šta će se sejati, a u domaćinstvima u kojima su i žene angažovane u poljoprivredi zajednički se donose odluke vezane za proizvodnju. Odluke o vaspitanju dece uglavnom donose žene.

Uglavnom zajednički. Tako ja o deci, a o tome šta će se raditi na njivi odlučuje muž, više zna, kreće se sa ljudima koji znaju.

Suprug i ja odlučujemo o trošenju novca. U vaspitanju dece sam ja više angažovana, nije mi to teško. Imam i vremena za to. O tome šta će se sejati odlučuje suprug. Kaže on meni, objasni, ali to je njegova sfera, ja to ne znam, gradsko sam dete.

Razgovorom, dogovorom, jedino tako, ako nešto planiramo. Zajednički donosimo odluke, ja se jedino ne mešam u to šta će da se seje, to je njegova oblast, a ovo je moje, tako da... A sve što se tiče oko kuće radimo zajedno. Svako je zadužen za svoju oblast.

Planiramo, sve se iznosi na okrugli sto. Svako ima svoje mišljenje. Recimo, treba da kupimo neku mehanizaciju, ali nemamo dovoljno para. Onda sin kaže da može da pomogne, muž kaže koliko on može, ja pitam da li je to toliko potrebno.

Socijalna uključenost

Socijalna uključenost je istražena kroz pitanje o članstvu u udruženjima, učestvovanju u aktivnostima mesne zajednice i spremnosti za udruživanje. U sva tri sela postoje udruženja žena, međutim, razlikuju se po svojim aktivnostima. U Ečki Udruženje za svoje članice organizuje druženja i putovanja, u Zlakusi se bavi organizovanjem izložbi rukotvorina, a u Štipini organizovanjem prodaje proizvoda iz domaće radinosti. Održivost postojećih udruženja ugrožena je pre svega nedostatkom finansijskih sredstava. Sagovornice imaju ambivalentan odnos prema udruživanju: iako imaju generalno pozitivan stav prema udruživanju i misle da je ono

korisno i za njih i za zajednicu, smatraju da ono u njihovim sredinama nema budućnost pre svega zbog sujeta i ličnih interesa. Kao akteri koji mogu da pokrenu udruživanje vide se ljudi „sa strane“, a ne iz sela.

Osnovale smo Udruženje žena „Ukus prirode“. Pravimo ajvar, sokove, ali nam treba oprema, pasterizator. Nema pomoći od države.

Ma za to vam treba svašta, papiri, sertifikati... Sve je to skupo. Selo nestaje, svi idu u inostranstvo, sav trud koji ulažeš se obezvređuje. Sve se uništava – cvečarstvo, povrtarstvo, od ratarstva se jedva živi.

Mora neko da pokrene. I poštuje se onaj ko dođe sa strane, održi lekciju i bude tako. A ovde među nama rat kada se dogovaramo. Ja sam prva za osnivanje zadruge, ali tu zadrugu možete vi da vodite, Goca, neko drugi.

Ima li i jedna žena u savetu mesne zajednice? Mislim da nema ni jedna. U prošlom sazivu je bila jedna. Zašto? Zato što mnogo pričaju. Iako ne mogu da promene, one će govoriti. U MZ se biraju ljudi koji gledaju samo svoj interes.

Nismo u udruženju. Nema sadržaja, programa i predavanja, samo organizuju druženja, putovanja.

Da bi bila aktivna, sve mora da stane u kući!

Život na selu i položaj žena

Na pitanje koji su ključni problemi u njihovom selu većina sagovornica ukazuje na lošu infrastrukturu, saobraćajnu nepovezanost sela sa većim mestima, nedostatak socijalnih usluga, odlazak mladih iz sela i nesigurnost koju donosi bavljenje poljoprivredom. Prevladava nezadovoljstvo zbog statusa poljoprivredne proizvodnje, nesigurnog i neorganizovanog otkupa i niskih otkupnih cena. Bavljenje isključivo poljoprivrednom proizvodnjom po mišljenju naših sagovornica omogućava tek puko preživljavanje. Problem nezaposlenosti i nedostupnosti radnih mesta ne vide kao svoj problem iako su sve izvan tržišta rada, već problem svoje dece i glavni razlog odlaska mladih iz sela.

Ja imam četiri puta od kuće i kada je loše vreme nijednim ne može pešice da se prođe. Bespuće.

Još imamo tursku kaldrmu, točkovi nam otpadaju.

Nema prevoza, za taksi do grada nam treba 500 dinara, a to je za seljaka mnogo.

Potrebna su dva-tri autobusa dnevno. Samo se obećava.

Nezaposlenost. Odlaze deca visokoobrazovana, ne ostane ni 10–15%, u Beograd ili inostranstvo, i neće se vratiti. Nemaju zašto. Možda kada završe radni vek da se vrate u rodnu kuću, da je održe.

Mora se nešto uraditi da mladi ostanu na selu, a ne da selo bude stanište starih. Treba otvartiti neke male pogone, i 10 zaposlenih je važno za selo.

Potrebno je više aktivnosti. Nema ko da pokreće. Nema mlade dece koja bi vodila aktivnosti.

Nema sigurnosti za rad, što bi zadržalo mlade. Ljudi vade kupine.

Puno se radi a sve manje ima. I muž puno radi, ne ceni se rad. Vlast te tera da radiš sve više, a sve manje imaš. Poskupljuje gorivo, đubrivo, a otkupne cene su niže.

Mnogo se radi. Ipak, postoji podela poslova, za voćnjak, za plastenike. Volela bih da sin ima kombi i da odveze svoje proizvode na pijacu. Ali on to ne može da zaradi. I ja i on zajedno ne možemo da zaradimo 5000 € za polovan kombi godišnje.

Nezadovoljna sam cenama proizvoda. Šljivu nam ovde plaćaju 12 dinara, a u Novom Sadu je 35! Nemamo hladnjaču. Nakupci skidaju kajmak.

Kriv je ministar za poljoprivredu. Sve se uvozi. Kao da mi ne znamo da proizvedemo! Ljudi ne ostaju na selu. Otkup proizvoda je nesiguran i neorganizovan, a to je glavno. Čemu onda besplatne sadnice ako vam ne obezbede plasman?

Nema protivgradnih raketa, kupuju bofl rakete i neko uzima pare u svoj džep!

Ne znam, ništa se ne može promeniti. Mnogo toga ne valja. Mladi nemaju gde da se sastaju, nema ni kafića. Ima KUD, ali je to premalo. Šta god bi želeli da treniraju mora se platiti.

Nije život na selu tako lak. Znate vi to. Za ženu je poljoprivreda naporan rad. Pogotovu u godinama. Zadovoljna sam, nek su svi živi i zdravi. Ali, naporno je živeti na selu.

Selo nestaje, radilo se u fabrikama, radnici ostali bez posla i iseljavaju se. Servo Mihalj je imao 22.000 kooperanata. Od 20.000 radnika ostalo 2.500. Od poljoprivrede se teško živi. Treba da imaš 40 hektara da bi živeo skromno.

Na pitanje o pravima koja ostvaruju i kako procenjuju svoja prava u odnosu na prava muškaraca sagovornice daju veoma različite odgovore: od razumevanja prava kao odsustva zabrane do identifikovanja prava iz socijalnog osiguranja kao onih koja su im uskraćena. Većina sagovornica smatra da ostvaruju sva prava; međutim, na pitanje o tome da li znaju žene kojima su neka prava uskraćena ili na pitanje da li se prava muškaraca razlikuju od prava žena, dobijaju se drugačiji odgovori: prepoznaju se patrijarhalni obrasci kao razlog uskraćenosti prava, kao i uskraćivanje mogućnosti učestvovanja u donošenju odluka u zajednici.

Sva prava imam. Sva prava ostvarujem. Šta god me poteraju ja uradim. Ako ne mogu, kažem da ne mogu i gotovo.

Nikad mi niko nije ništa uskratilo. Nikad. Imam sva prava. Ni roditelji, ni muž, čak me pitaju šta treba.

Plaćamo zdravstveno osiguranje, a penziona samo muž jer mora, u sistemu smo PDV. Velika su to davanja, a nije sigurno da ćemo ikad dobiti penziju. Inače je penzija 10.500 dinara, bolje da ostavljam pare sa strane. A nije svaka godina dobra.

Sama plaćam zdravstveno osiguranje, imam zemlju. Penziona ne plaćam.

Ako ste vlasnik porodičnog domaćinstva, morate plaćati ujedinjene zdravstvene i penzione doprinose. Ni hitne slučajeve neće da prime ako nije ove-

rena knjižica. I ako se ima, plaća se zubar. Em su oduzeta prava, em neće da ti kažu ni koja imaš, i ta prava ti uskraćuju.

Uopšteno, muškarci imaju veća prava. Zašto? Mislim zato što misle da su jači, viknu i misle: ja sam gazda.

Nama lično ne. Ali znamo za druge. Nisu poštovane.

Razlikuju se. Trebalo bi da žena u porodici više sluša, da ima više prava. Generalno, i u selu, da se žene pozivaju na sastanke, da se više slušaju.

Taj odnos u porodici se prenosi iz generacije na generaciju. Tako je bilo sa njegovom babom, sa njegovom majkom i sada sa mnom.

Nevidljive smo. Učaurene u nekom svom svetu. Jadno. Nepoštovane, nepozivane nigde, ni u savet Mesne zajednice. Sa muškima je drugačije.

Trebalo bi da se žena u porodici više sluša, da ima više prava. Generalno, i u selu, da se žene pozivaju na sastanke, da se više slušaju.

Razgovori sa ženama iz tri sela, bez obzira na regionalnu pripadnost, ukazuju na slične probleme: nedostatak radnih mesta van poljoprivrede ima za posledicu okretanje privatnoj sferi: radu u kući, brizi o deci i unucima, brizi o starijim članovima porodice i angažovanju na neplaćenim poslovima u porodičnom gazdinstvu. Nezadovoljstvo životom na selu pre svega je posledica nemogućnosti da prihodima od poljoprivrede, koja je najvažnija delatnost u njihovim domaćinstvima, obezbede dostojanstven život za svoju porodicu. Nemogućnost zapošljavanja naše sagovornice doživljavaju kao ključni problem svoje dece i razlog odlaska mladih iz sela. Isključenost iz odlučivanja u mesnoj zajednici čini njihove potrebe nevidljivim.

Ekonomsko osnaživanje žena na selu – mogućnosti i izazovi

Sa predstavnicama ženskih organizacija i predstavnicama lokalnih samouprava razmotrena su

pitanja položaja žena na lokalnim tržištima rada sa posebnim osvrtom na probleme žena na selu, programima koje su njihove organizacije/institucije sprovodile kako bi ekonomski osnažile seoske žene, potencijalima žena da doprinesu razvoju svojih zajednica. Prikazani su rezultati intervjua i radionice koja je održana u Beogradu sa predstavnicama udruženja iz Užica, Kragujevca, Beograda i Zrenjanina.

Položaj žena na lokalnim tržištima rada

Ključni problem pristupa tržištu rada za žene, a naročito žene na selu, kako ga vide i predstavnice udruženja i predstavnice lokalnih samouprava, jeste nedostatak slobodnih poslova, nedostatak ustanova za brigu o deci i diskriminacija prilikom zapošljavanja. U lokalnim razvojnim politikama potrebe žena nisu prepoznate, uprkos tome što su uspostavljeni mehanizmi za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou. U posebno teškoj situaciji su žene starosti između 45 i 60 godina koje su radile u tekstilnoj, farmaceutskoj i prehrambenoj industriji i koje su ostale bez posla u tranziciji – niti imaju ponudu za poslove niti imaju potrebne kvalifikacije za nove poslove. Iako su žene obrazovanije i odgovaraju zahtevima za posao na lokalnom tržištu rada, muškarci se brže zapošljavaju.

Ako je plan razvoja poljoprivrede rodno neutralan, onda naravno neće biti podsticaja za njih. I neki dobri primeri, kao što su žene Užica koje su se izborile za stimulacije baš u povrtarstvu i voćarstvu pre par godina, nestaju. Sada u LAPZ-u nema reči žena. „Mi problem posmatramo uopšteno“ – kažu u opštinskoj upravi, što je neprepoznavanje suštine problema. Ako kažeš subvencioniraću voćarstvo u registrovanim domaćinstvima, a žene čine 20% vlasnika gazdinstava, onda ne usmeravaš meru, ne rešavaš problem. Ne usmeravaš meru na potražujuće članove domaćinstva, a to su žene.

Prisutna je ta prikrivena diskriminacija: poslodavci biraju pre muškarce, iako to ne naglašavaju u konkursima, ili biraju mlađe žene. Zato žene nalaze posao uglavnom u trgovini, sa niskim zaradama, neregulisanim radnim vremenom.

Niko neće reći da muškarac ima prednost, ali će žena biti zaobiđena u zapošljavanju. I biće manje plaćena, ili će dobiti takve poslove koji su manje plaćeni.

I tu su žene oštećene, pre svega na području imovine. Ako imate u porodici muško dete, pretpostavlja se da će on naslediti celokupnu imovinu. A tek ako je to imovina svekra, to neće nikada biti njena imovina a ona će do kraja raditi na njoj. To je obrazac koji ovde postoji i koji se mora menjati u zakonu. U smislu priznanja njenog rada kao udela u imovini, da ima osiguranja. Imovina je osnov za podizanje kredita i ostvarivanja drugih prava. To je ekonomska zavisnost jer se sav novac sliva kod vlasnika imovine i ona nema mogućnost da išta slobodno planira za sebe.

Programi ekonomskog osnaživanja – žene na selu kao razvojni potencijal

Izostanak rodne perspektive u lokalnim politikama zapošljavanja i neprepoznavanje žena na selu kao posebno ranjive grupe, ali i kao resursa za razvoj zajednice, rezultira izostankom posebnih programa za osnaživanje žena od strane lokalnih samouprava. Ekonomsko osnaživanje žena tako je prepušteno projektima nevladinog sektora, što potvrđuje predstavnica kancelarije za lokalni ekonomski razvoj: Mi nismo imali akcije za žene na selu. To uglavnom ide preko udruženja žena. Predstavnice nevladinog sektora imaju različita iskustva u realizaciji programa ekonomskog osnaživanja žena na selu i njihove aktivnosti su uglavnom bile usmerene na organizovanje žena u udruženja građanki ili zadruga kako bi se stvorio prostor za kreiranje radnih mesta. Zanimljivo je iskustvo koje je imao Ženski centar „Užice“, koji je jednim projektom formirao udruženje, nakon čega je ono transformisano u zadrugu. Problemi sa kojima se susreću ženske organizacije je održivost programa ekonomskog osnaživanja žena na selu nakon što se projekat završi. Naše sagovornice smatraju važnim uključivanje žena u programe koji će predstavljati iskorak iz tradicionalnih uloga.

Bila je tu jedna zadruga koja je odlično radila, ali se kod izbora novog rukovodstva raspala. Nije prob-

lem bilo poslovanje, zarađivale su, već poremećeni odnosi. Mislim da je problem što nisu imale profesionalnog menadžera. Možda bi stvari bile drugačije ako bi ulagale više sopstvenih sredstava u osnivanje zadruga, ako bi profesionalni menadžer bila žena. Zadruga su rešenje za zapošljavanje žena. Ali sada mogu i udruženja jer mogu da obavljaju delatnost.

Radimo sa udruženjima žena na selu. Vidim to kao kapacitet koji nije iskorišćen. Velika su to udruženja sa ženama koje zaista žele nešto da promene; naravno, pitanje je koliko mogu da odvoje slobodnog vremena. To je ključna stvar – koliko bi žena bilo spremno da se posveti novom poslu, da joj to ne bude hobi. Na tome treba raditi sa ženama. Hobi se radi kada se stigne, kada si raspoložen. Proizvodnja mora biti centralizovana, mora se otići na posao.

Program dođe i prođe i posle sve zamre. Problem je u održivosti i plasmanu. I kvalitet proizvoda, to se sporo shvata. Udruženje, ili zadruga, mora stajati iza kvaliteta proizvoda. Moraju biti deklaracije, standardi, ne mogu se svađati oko cene proizvoda: moj je lepši džemper pa mora više koštati. To shvatanje je proces kroz koji se prolazi u toku projekta, i one i mi učimo. Teško će jedna drugoj reći: „Znaš, nije ti to za izložbu“, a drugarice su i komšinice. To kviri odnose. To mora neko drugi da kaže.

A ne da služe (udruženja) samo za izradu krofni na seoskim oklagijadama, kobasicijadama... Menjaju se stvari i one shvataju da mogu i moraju učestvovati i u drugim projektima koji njima više odgovaraju. Pomažemo im u izradi tih projekata i konkuranju. Dobijaju projekte.

Postojeći programi lokalnih samouprava koji treba da doprinesu ruralnom razvoju postaju neodrživi jer nakon dobijanja stimulacija za određenu poljoprivrednu delatnost izostaje podrška za plasman proizvoda. Slično je sa stimulacijama za bavljenje nepoljoprivrednim delatnostima kao što je razvoj seoskog turizma bez unapređenja saobraćajne infrastrukture.

Imali smo jedan lokalni projekat od 15 miliona u kome su žene mogle da konkurišu za sredstva osiguranja, zdravstveno-socijalno, ali niko nije prihvatio. Njihovo objašnjenje je da se to ne isplati, da

traje to dok traje projekat, a onda one ne mogu ostvariti prihod koji bi pokrio dalje ta davanja. Nema sistema koji ih podržava. Ne libe se žene da rade. Ali nemaju sigurnost, nema mlekare, nema plasmana... Treba naći plasman.

Podsticali smo stočarstvo, davali ljudima telad, oni su morali svake godine da povećavaju broj i odjednom spuste se cene mleka, nema plasmana mesa. Nema sigurnosti, nema države. I vi ne možete više da radite ovaj posao sa ljudima. Ne smete ništa da im garantujete, šta će biti za pet godina...

Dodeš do Knjaževca i nemaš prevoz do gazdinstva koje si izabrao za odmor. Onda će otići na Zlatibor. Zato je neodrživo, zato što je loša infrastruktura, zato što ništa nije sredeno. Sela su nam zapuštena kada je reč o prevozu. Mi nemamo benzinsku pumpu u selima seoskog turizma, i čovek mora da siđe iz sela da nabavi gorivo da ima kada mu turisti dođu!? Kako da bude održivo?

Predstavnice organizacija čije su aktivnosti usmerene na ekonomsko osnaživanje žena jedinstvene su u oceni da je udruživanje i zadrugarstvo ključno za ekonomsko osnaživanje seoskih žena. Imajući u vidu prethodna loša iskustva sa privatizacijom zadružne imovine, naše sagovornice smatraju da je za razvoj novog zadrugarstva potrebno razvijati poverenje, svest o zajedništvu, ulagati u edukaciju, kako bi žene shvatile da je svaka od njih neophodna karika za zajednički uspeh, ali i da prenošenje znanja koja stiču doprinosi rastu njihovih porodica.

Ne manje bitno, za opstanak i razvoj udruženja i zadruga seoskih žena neophodno je uspostavljanje zakonodavnog i institucionalnog okvira. Omogućavanje formiranja štedno-kreditnih zadruga izuzetno je značajno za održivost postojećih i razvoj novih zadruga. U sistemu zadruga one su imale ogroman značaj pomažući svojim članovima zadrugarima na etičkim, a ne na isključivo ekonomskim principima. Postojeći propisi u oblasti bezbednosti hrane postavljenim zahtevima odgovaraju velikim proizvođačima, dok mali ne mogu da ostvare standarde.

Procena naših sagovornica da je saradnja sa strukovnim i stručnim organizacijama, sa ministarst-

vima nedovoljna ukazuje na potrebu njenog osmišljavanja i unapređenja. Posebno se ističe pasivnost, neprenošenje informacija koje lokalne samouprave dobijaju od ministarstava o merama za podsticanje ruralnog razvoja. Formiranje centara za edukaciju pri lokalnim samoupravama bi omogućilo okupljanje i edukovanje žena u potrebnim oblastima, njihovo organizovanje i umrežavanje, a time i njihovo osnaživanje.

Završna razmatranja i preporuke

Sagledavanje položaja žena na selu u lokalnom kontekstu pokazalo je da su rodna ravnopravnost i razvoj međusobno povezani i da se međusobno proizvode, kako to pokazuju rezultati prethodnih istraživanja (Blagojević, 2010). U procesu tranzicije nestale su stotine hiljada radnih mesta u fabrikama u kojima su radili i muškarci i žene iz seoskih sredina. Privatizacija zadruga i državnih poljoprivrednih preduzeća, kao i u drugim tranzicionim zemljama, u Srbiji je prouzrokovala nezaposlenost ruralne radne snage i svela je na minimum prilike za alternativno zaposlenje ruralnog stanovništva (Bogdanov, 2007). Umesto da takva situacija podstakne kreiranje politika koje će predstavljati odgovor na urušavanje kvaliteta života u ruralnim sredinama, stanje u poljoprivredi i ruralnom razvoju u Srbiji i dalje karakteriše odsustvo adekvatnih politika za podršku malim proizvođačima, odsustvo podrške poljoprivredi, znanja, nerazmatranje problema poljoprivrede kao zagađivača; racionalizacija javnog sektora koja je dovela do gašenja malobrojnih radnih mesta u selima; nerazumevanje koncepta ruralnog razvoja, loša infrastruktura u selima, otežan pristup zdravstvenim uslugama, nedostatak usluga brige o deci i starima, otežan pristup saobraćaju i radnim mestima (Nikolić i Vladislavljević, 2016). Takvo stanje ima za posledicu, kako je to pokazalo i naše istraživanje, isključivanje seoskih žena sa tržišta rada i njihovo angažovanje u neplaćenju sferi rada kao pomažućih članova domaćinstava, onih koje se isključivo brinu o deci i starima i koje obavljaju sve kućne poslove.

Iako Užice, Zrenjanin i Knjaževac imaju donete lokalne planove za ostvarenje rodne ravnopravnosti,

lokalne politike zapošljavanja karakteriše odsustvo rodne perspektive – lokalni akcioni planovi zapošljavanja u posmatrane tri lokalne samouprave ne koriste rodno osetljivu statistiku, nemaju analizu rodnih nejednakosti na tržištu rada ni rodno senzitivne ciljeve i akcije. Deo odgovora na pitanje zašto je to tako leži u rodno neutralnim nacionalnim politikama zapošljavanja, što se prenosi na lokalni nivo. Nažalost, neretko ovi dokumenti preuzimaju mere i ciljeve iz nacionalnih dokumenata. Bez analize lokalnih tržišta rada i utvrđivanja potreba, uz odsustvo mehanizama koordinacije, stalnog praćenja realizacije mera, njihove evaluacije, izveštavanja i revizije planova lokalne politike zapošljavanja svakako neće doprineti unapređenju položaja žena i muškaraca na lokalnim tržištima rada.

Uvođenje rodne perspektive u lokalne politike preduslov je za uspostavljanje rodne jednakosti. Za početak potrebno je proceniti efekte dosadašnjih intervencija na položaj žena i muškaraca, utvrditi stvarno stanje i mere za poboljšanje integrisati u lokalne planove. Pored toga, kreiranje lokalnih politika zahteva uspostavljanje lokalnih partnerstava i uključivanje ključnih aktera: lokalne vlasti, poslodavaca i nevladinih organizacija.

Neosporno je da kvalitet i brzina rešavanja problema ruralnog stanovništva i seoskih žena zavise od nacionalnih razvojnih politika, počev od kreiranja

politika za podršku malim proizvođačima, podsticanja njihovog udruživanja, nastupa na domaćem i stranom tržištu, finansijske podrške formiranju zadruga, njihovog umrežavanja i stvaranja uslova za bavljenje nepoljoprivrednim delatnostima, većeg uključivanja poljoprivrednih savetodavnih službi, koje imaju važnu ulogu u edukaciji poljoprivrednih proizvođača. S druge strane, iako ograničenih resursa, lokalne samouprave svakako mogu osmišljenim politikama i planiranjem podsticati stvaranje novih radnih mesta usmeravajući sredstva kroz programe podrške udruženjima i zadrugama i na taj način doprineti razvoju lokalne zajednice aktiviranjem neiskorišćenih kapaciteta i znanja koje žene poseduju.

Literatura i izvori

Babović, M. (2016): Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji; Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva

Blagojević, M. (2010): Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj; Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova

Bogdanov, N. (2007): Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija; UNDP

CEDAW (2013) Zaključna zapažanja o kombinovanom Drugom i trećem periodičnom izveštaju Republike Srbije, Ujedinjene nacije

Nikolin, S. i Vladisavljević, A. (2016): Prvi izveštaj Ženske platforme za razvoj Srbije – prioriteti za 2017. i 2018. godinu; Fondacija Fridrih Ebert

Pantović J., Bradaš, S. i Petovar, K. (2017) Položaj žena na tržištu rada, Fondacija Centar za demokratiju

Republički zavod za statistiku (2018) Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji 2017.

Nedostupnost usluga javnih službi – razlog za napuštanje seoskih naselja

dr Ksenija Petovar

Stanovnici većine seoskih naselja u Srbiji lišeni su usluga javnih službi u kojima se ostvaruju osnovna ljudska prava kao što je obrazovanje, osnovna zdravstvena zaštita, zdravstveno bezbedna voda i sl. O nekim drugim uslugama kao što su socijalna zaštita, predškolska zaštita dece, specijalizovana zaštita posebno osetljivih društvenih grupa, specijalizovane aktivnosti kao što je besplatna pravna pomoć i sl. gotovo da ne može biti ni reči. Slaba razvijenost i nedostatak javnih službi u ranijem vremenu donekle su kompenzovani postojanjem tzv. višegeneracijske proširene porodice, različitim oblicima zadružnog udruživanja i povezivanja, kao i različitim oblicima komšijske ispomoći i podrške. Samodoprinos je u Srbiji (i većini republika nekadašnje Jugoslavije) posle Drugog svetskog rata bio dominantan način finansiranja izgradnje infrastrukture i objekata od javnog interesa u seoskim naseljima. Sadašnja demografska obeležja seoskih naselja (intenzivno starenje i dominantno učešće staračkih samačkih i/ili dvočlanih domaćinstava) takva su da se na te i slične forme samoodrživog opstanka više ne može računati. Podrška „sa strane“ – država, regionalne inicijative i povezivanje, organizacije civilnog društva, međunarodne organizacije i dr. – neophodan je uslov da se promene razvojni trendovi u seoskim područjima i bar uspori nestajanje/gašenje seoskih naselja.

Nedostupnost javnih službi za građane seoskih naselja

Nema potrebe posebno dokazivati da su seoska naselja substandardno opremljena ustanovama javnih službi u kojima se zadovoljavaju osnovne potrebe i prava građana, garantovana Ustavom, međunarodnim konvencijama koje je Srbija ratifikovala, kao i brojnim sektorskim zakonima i drugim pravnim dokumentima. Osnovni uzrok ovakvog stanja je urbocentrični model planiranja i organizacije javnih službi u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji (s izuzetkom Republike Slovenije). Fokus

javnih politika u opremanju javnim službama bile su urbane sredine, a kriterijumi planiranja i investicija u javne službe su bili gustina naseljenosti, broj korisnika i formalna zaposlenost (paradigma je argument „šta će seljankama obdanište kada one nisu zaposlene“). Samodoprinos je bio dominantan a često i jedini izvor finansiranja infrastrukture u seoskim naseljima. Takva politika zadržana je u Srbiji i u periodu tranzicije, sve do danas.

Tokom poslednjih nekoliko decenija investicije u seoska naselja se duguju najvećim delom fondovima međunarodne zajednice (Asfalt za demokratiju, Škole za demokratiju – projekti EU tokom poslednje decenije prošlog veka). Porazna činjenica da trećina područnih osnovnih četvororazrednih škola u Srbiji (sa oko 40.000 učenika pre nekoliko godina) još uvek nema klozet niti vodu u školskoj zgradi, godinama služi isključivo kao politički marketing u predizbornim kampanjama da se ocrni prethodna vlast. Stanje ovih škola pokazuje da ni nova vlast tu ništa ne preduzima.

Niske gustine naseljenosti i mali broj korisnika, što je karakteristika seoskih naselja, nisu osobenost Srbije. To je opšta odlika ruralnih područja. Da bi rešile ovaj problem, države koje drže do ljudskih prava (socijalnih, ekonomskih, kulturnih) uvode različite modalitete organizovanja javnih službi prilagođene područjima sa niskim gustinama naseljenosti:

- mobilne službe, koje dolaze na noge korisnicima (autobusi-biblioteke, pokretne učionice, odnosno autobusi sa kompjuterskom i drugom specifičnom opremom, mobilni mamografi i druge vrste zdravstvenih pregleda, pokretne operacione sale za manje intervencije, pokretne stomatološke ambulante itd.).
- komplementarne ustanove u opštinskim centrima i gradovima dostupne za decu i učenike iz seoskih naselja (đački domovi, internati, umrežena ponuda privatnog smeštaja, stacionari za vulnerabilne članove domaćinstva itd.). Primera radi, kapacitet domova za učenike srednjih škola u Srbiji je samo 3% kontingenta srednjoškolaca.

- prilagođen i dostupan javni prevoz (specijalizovani autobusi, minibusevi, red vožnje prilagođen radnom vremenu škole, subvencionirane cene javnog prevoza itd.).
- lokalna saobraćajna i druga infrastruktura je takođe važan element kvaliteta života u ruralnim naseljima. Ne postoji pouzdana evidencija o seoskim naseljima sa zdravstveno (ne)ispravnom pijaćom vodom, sa (ne)regulisanim otpadnim vodama, sa divljim i neuređenim deponijama otpada itd.

Seosko stanovništvo ne može samo da rešava ove probleme. Naročito kada su demografska obeležja porazna – odmakli procesi starenja stanovništva (veliki broj seoskih naselja ima prosečnu starost preko 50 godina), dominacija samačkih i dvočlanih staračkih domaćinstva bez članova mlađih od 65 godina (preko 60% i 70% u većini seoskih naselja), bez ikakve podrške i pomoći socijalnih i zdravstvenih službi.

Sasvim je prirodno očekivati da će mladi ljudi, naročito žene, nastojati da odu iz ovakvog okruženja i da će tražiti uslove bar na minimalnoj razini ljudskog dostojanstva i ljudskih i građanskih prava.

Ograničenja i teškoće sa kojima se suočavaju žene u seoskim naseljima – motivi za napuštanje seoskih naselja

Za pristojan život u seoskim naseljima nisu dovoljni samo finansijski uslovi i lična inicijativa. Nema sumnje da čak ni bogato i dobro opremljeno domaćinstvo neće videti perspektivu i budućnost svoje dece i unuka u infrastrukturno zapuštenom i saobraćajno izolovanom seoskom naselju. Brojni su pokazatelji potpune saobraćajne izolovanosti većine seoskih naselja i nedostupnosti usluga koje se nalaze u opštinskim centrima i većim gradovima (zdravstvene usluge, viši razredi osnovnog obrazovanja, srednje i visoko obrazovanje, predškolske ustanove, centri za socijalni rad, usluge organizacija civilnog društva i dr.). Posebno skrećemo pažnju na saobraćajnu (ne)povezanost i nepristupačne cene javnog prevoza kao jedno od ključnih ograničenja za poboljšanje uslova života u seoskim naseljima.

Loše je stanje i kvalitet lokalnih puteva, oni se slabo održavaju i mahom su neprohodni tokom zimskih meseci i nakon velikih kiša. Bez obzira na kvalitet i uslove života u kući i na okućnici, loše stanje infrastrukture je među najslabijim karikama opstanka, pristojnog života i privređivanja u seoskim naseljima. U periodu socijalizma seoska infrastruktura u Srbiji građena je mahom iz sredstava samodoprinosu žitelja naselja, ali je u tom periodu postojao demografski i ekonomski potencijal da domaćinstvo izdvoji sredstva za (obavezni) samodoprinos. Sada tog potencijala više nema i bez angažovanja države i javnog sektora nije moguće očekivati obnovu i unapređenje seoske infrastrukture.

Loša je saobraćajna povezanost seoskih naselja sa opštinskim centrima i većim gradskim naseljima. Loša saobraćajna povezanost pokazuje se na nekoliko nivoa: (a) Loše stanje i neprohodnost seoskih/lokalnih puteva, zbog lošeg održavanja, lošeg kvaliteta izgradnje, smanjenje prohodnosti tokom zimskih meseci, kišnog perioda i dr.; (b) Neorganizovan, neuredan i substandardan javni prevoz, koji u pojedinim naseljima ne postoji ni na dnevnom nivou; (c) Visoke cene javnog prevoza koje ga čine nedostupnim za siromašnija domaćinstva.

Teškoće i ograničenja u školovanju seoske dece su posledica nedostupnosti škola u opštinskim centrima. Subvencioniranje javnog prevoza za učenike je obaveza opštine (lokalne samouprave). S jedne strane, javni prevoz je skup i neprilagođen radnom vremenu škole. S druge strane, ne znamo u koliko opština u Srbiji se subvencionira prevoz za učenike, budući da ne postoje (noviji) podaci o broju opština u Srbiji koje subvencioniraju prevoz đaka od kuće do škole. Možemo pretpostaviti da siromašnije opštine sa većim brojem seoskih naselja nemaju dovoljna sredstva za subvencioniranje prevoza đaka. A to je većina opština sa većim brojem seoskih naselja. Prema podacima službe statistike iz 2006. godine, u Republici Srbiji je tek 6% učenika osnovnih škola (39.940 učenika) imalo obezbeđen besplatan prevoz (Vojvodina 4%, Centralna Srbija 7%, grad Beograd 5%). Razlike između opština su velike. U pojedinim opštinama u to vreme više od petine učenika koristili su bes-

platan prevoz (Obrenovac 40%, Mladenovac 25%, Lazarevac 22%, Sopot 21%, Veliko Gradište 30%, Žagubica 21%, Knić 21%, Bor 22%, Kladovo 21%, Majdanpek 43%, Boljevac 32%, Sokobanja 23%, Raška 26%, Niš – Crveni krst 24%, Gadžin Han 24%, Merošina 28%, Ražanj 31%, Blace 22%, Bojnik 23%). Na drugoj strani je veliki broj opština u kojima uopšte nema učenika kojima je obezbeđen besplatan prevoz (Mali Idoš, Kikinda, Bela Crkva, Kovačica, Opovo, Bački Petrovac, Vrbas, Žabalj, Srbobran, Sremski Karlovci, Temerin, Vladimirci, Koceljeva, Mali Zvornik, Rača, Lapovo, Rekovac, Arilje, Prijepolje, Varvarin, Žitorađa, Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han)³

Drugi ključan ograničavajući faktor u mogućnostima školovanja dece iz seoskih naselja su nedovoljni i često substandardni kapaciteti i uslovi smeštaja u đačke domove / internate. Nema sumnje da je prostorna nedostupnost škola jedan od razloga ranog napuštanja školovanja u Srbiji. Obavezno osnovno (osmogodišnje) obrazovanje je zajamčeno Ustavom Republike Srbije i međunarodnim dokumentima koje je Republika Srbija ratifikovala. U Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine nalazi se podatak da je obuhvat dece iz seoskih naselja u osnovnom obrazovanju pao sa 81,2% u 2005. godini, na 77,4% u 2009. godini (str. 29). U izveštaju Istraživanja višestrukih pokazatelja (Multiple indicator cluster survey – MICS) navedeno je da je osipanje (prelazak iz četvrtog u peti razred osnovne škole) u seoskim sredinama u Srbiji iznosilo 14,5%, te da je stopa završavanja osnovne škole kod seoske dece 74,14% (prosek u Srbiji 95,2% – MICS, 2009, navedeno prema Strategija obrazovanja, str. 29). Prema Popisu iz 2011. godine, u Srbiji je 13,68% odraslog stanovništva (15 i više godina) bilo bez osnovne škole ili sa nezavršenom osnovnom školom. Ovako visok procenat odraslih građana sa nezavršenom osnovnom školom naprosto nije uporediv sa državama članicama EU. U strateškom okviru Education and Training 2020 (ET 2020) utvrđena su četiri strateška cilja: primena strategija doživotnog učenja, mobilnost, fleksibilnost učenja, unapređenje kvaliteta i efikasnosti obrazovanja i obuke, promocija jednakih šansi, socijalne kohezije i aktivnog

građanina, podržavanje kreativnosti i inovativnosti. U pojedinim državama EU-28 pripadnici etničkih manjina (naročito Romi) ne završavaju obavezno obrazovanje (preko 10% u Rumuniji, Bugarskoj, Italiji i Francuskoj), ali se radi o drukčijim uzrocima (stavovi roditelja, diskriminacija, rezidencijalna segregacija, a ne o prostornoj (teritorijalnoj) nedostupnosti obrazovanja. Nemogućnost da školuju decu je motiv velikog broja žena da se presele u opštinski centar ili veći grad, da bi omogućile deci da se školuju.

Pravo na socijalnu podršku uskraćeno je i najsiromašnijim seoskim domaćinstvima ukoliko imaju u vlasništvu više od 0,5 hektara zemljišta, koje može biti i veoma lošeg kvaliteta, neplodno i na velikoj udaljenosti od mesta stanovanja. Drugim rečima, vlasništvo nad udaljenim, neplodnim i neupotrebljivim zemljištem, koje je nepogodno za poljoprivrednu obradu i ostvarivanje bar nekakvog prihoda, eliminatorni je kriterijum za korišćenje socijalne podrške i za siromašna seoska domaćinstva.

Pozitivne promene u imovinskom položaju žena u seoskim naseljima

Tokom nekoliko godina terenskih istraživanja prilikom izrade Akcionih planova raseljavanja i Završnih izveštaja o efektima eksproprijacije i izgradnje auto-puta na trasi Koridora 10, uočene su neke promene koje uslovno možemo označiti kao pozitivne kada je u pitanju položaj žena u seoskim naseljima na trasi Koridora.

Povećava se broj žena vlasnica/suvlasnica imovine u seoskim naseljima. To je najčešće posledica nasleđivanja imovine od preminulog supruga i/ili roditelja (oca). Takođe, ima osnova da se pretpostavi da se danas žene na selu u manjem broju odriču nasledstva u korist muškaraca (braće, sinova i dr.) nakon smrti oca ili muža. Zapažanje o povećanju žena vlasnica imovine u seoskim naseljima zasnivamo na podacima o vlasničkoj strukturi eksproprijisanih domaćinstava u seoskim naseljima na trasi Koridora 10 (pravac E-80 Niš – granica Bugarske i E-75 Niš – granica Makedonije). U kontinuiranim terenskim istraživanjima rađenim u okviru izrade Akcionih planova raseljavanja

³ Republički zavod za statistiku (2008) Saopštenje SRB 40 DD10

za domaćinstva kojima se ekspropriše imovina, kao i izrade završnih izveštaja o socijalnim i ekonomskim efektima raseljavanja i eksproprijacije, podaci o vlasništvu pokazuju da se i u ovom relativno kratkom periodu povećao broj žena vlasnica. Treba ipak ukazati na to da povećanje žena vlasnica imovine nije rezultat promene njihovog ekonomskog položaja i ne označava da su one ekonomski osnažene, jer se najčešće radi o starijim ženama, veoma često samačkim staračkim domaćinstvima. Međutim, takve promene treba posmatrati kao potencijal i motiv za mlađe žene da ostanu da žive na selu i da tu privređuju i formiraju svoje porodice. Učešće žena vlasnica imovine sada se kreće između 20% i 30% od ukupnog broja vlasnika u anketama koje su rađene u periodu 2015–2018. godine.

Posebno ohrabruje spremnost žena da budu sagovornice u anketiranju domaćinstava o učincima i praksama eksproprijacije na sekcijama Koridora 10. I u ovom pogledu došlo je do vidljive promene u toku poslednje decenije. Tokom anketa u periodu 2009–2013. godine udeo žena spremnih da budu sagovornice ispred domaćinstva kome se ekspropriše imovina nije prelazio više od 10%. Tokom anketiranja u periodu 2015–2018. godine sve je veći broj žena spremnih da učestvuju u anketama o efektima izgradnje auto-puta na njihovo naselje, uslovima eksproprijacije, razvojnim perspektivama naselja i sl. Na pojedinim deonicama udeo žena sagovornica prelazi jednu trećinu: Čiflik – Pirot (istok) (33,3%), Crvena Reka – Čiflik (38,9%), Grdelica – Caričina Dolina (36,6%), Petlja Gramađe (50%) i dr. Posebno ohrabruje da je među ženama sagovornicama sve veći broj mlađih žena koje su ravnopravne članice svojih domaćinstava.

Iz razgovora u fokus grupama o položaju žena i načinu donošenja odluka o tome kako su uložili odnosno potrošili novac dobijen za eksproprijaciju imovinu, većina žena je rekla da su odluku o trošenju novca dobijenog kao naknadu za eksproprijaciju zemljište ili objekte donosile zajedno sa muževima i odraslom decom. Te izjave se takođe mogu tumačiti kao jedan od indikatora o promeni položaja žena u domaćinstvu i jačanju njihove ravnopravnije pozicije u odlučivanju o poslovima domaćinstva.

Kako sprečiti odlazak žena sa sela – preporuke

Ukidanje cenzusa o vlasništvu nad zemljištem kao kriterijuma za korišćenje socijalnih podrški

Opravdano je da se i na seoska domaćinstva primenjuju kriterijumi koji važe za gradska domaćinstva s obzirom na njihov socijalni, zdravstveni i ekonomski položaj. Vlasništvo više od 0,5 hektara zemljišta bez obzira na bonitet, lokaciju i sposobnost domaćinstva da obrađuje to zemljište (usled starosti, bolesti...) eliminiše domaćinstvo iz prava da koristi različite vidove socijalne podrške koja im je neophodna i na koju bi imali pravo kada ne bi bili vlasnici zemljišta. Takođe, moguće je razviti različite modalitete zbrinjavanja domaćinstava koja imaju zemljišni posed ali ga iz različitih razloga ne mogu koristiti za obradu i ostvarivanje prihoda. To se naročito odnosi na staračka domaćinstva kojima je moguće ponuditi različite forme zbrinjavanja i socijalne zaštite (ugovori o doživotnom izdržavanju i sl.) u zamenu za vlasništvo nad imovinom. Ili pak rešenjima kojima se obavezuju naslednici na dostojanstvenu i primerenu brigu o staračkim domaćinstvima svojih srodnika čiji su naslednici.

Uvođenje obaveznih subvencija u javnom prevozu za učenike osnovnih i srednjih škola, korišćenje minibuseva i drugih formi prilagođenog prevoza za učenike, koji će im omogućiti da pohađaju školu van mesta stanovanja

Ukoliko opština iz opravdanih, naglašavamo: opravdanih razloga (to su jedino nedovoljno razvijene opštine), ne može da finansira prevoz učenika, onda to mora da preuzme nadležno ministarstvo (obrazovanje, socijalna zaštita). Ustavna odredba o obaveznom osnovnom (osmogodišnjem) obrazovanju mora biti sprovedena aktivnostima koje će omogućiti da se ova odredba Ustava i ostvaruje.

Dostupnost osnovnog i srednjeg obrazovanja povećava se organizovanjem komplementarnih ustanova kao što su đачki domovi, umrežena ponuda privatnog smeštaja koji će biti kontrolisan (kvalitet smeštaja, cene, etička i mentalna pouzdanost domaćinstva koje organizuje privatni smeštaj, i dr.) od strane nadležnih službi i drugih

formi organizovanog smeštaja i boravka učenika koji žive van mesta stanovanja roditelja, odnosno u mestu u kome pohađaju školu. Podsećamo da je obuhvat srednjoškolskog kontingenta učeničkim domovima u Srbiji tek oko tri procenta, što Srbiju svrstava u red evropskih (i ne samo evropskih) država sa najmanjom dostupnošću srednjeg obrazovanja za učenike koji ne stanuju u naselju u kome se nalazi srednja škola. Isto se odnosi i na učenike starijih razreda osnovne škole u čijem mestu stanovanja ne postoji osmorazredna škola.

Nesporno je da je (ne)dostupnost obrazovanja jedan od osnovnih faktora migracija iz seoskih u gradska naselja i iz manjih u veće gradove. Ti procesi nisu od juče. O toj temi se raspravljalo na brojnim skupovima prostornih planera, sociologa i drugih profesija u proteklih pola veka u nekadašnjoj Jugoslaviji i ukazivalo se na pozitivne primere i prakse (Republika Slovenija, na primer). Sve to nije bilo dovoljno da se izađe iz inercije neodgovornosti prema deci i njihovom ustavnom pravu na dostupno i kvalitetno obrazovanje.

Depopulacija i starenje stanovništva u seoskim naseljima, kao i rašireno siromaštvo i odsustvo

socijalne podrške, zahteva prilagođavanje oblika socijalnih aktivnosti i usluga socijalnim i zdravstvenim karakteristikama domaćinstava (staračka domaćinstva, pomoć porodicama sa članovima koji zahtevaju stalnu negu i staranje...). Treba imati u vidu da u gradskim sredinama sve više funkcionišu različiti vidovi samopomoći i samorganizovanja, naročito pod uticajem organizacija civilnog društva i sve veće spremnosti građana na udruživanje i zajedničke aktivnosti u ostvarivanju brojnih potreba i interesa. Suprotno od toga, u seoskim naseljima koja su tradicionalno funkcionisala na formama samoorganizovanja i samopomoći (moba, komšiluk...) takve forme mogu u sve manjoj meri da zadovolje realne potrebe seoskih domaćinstava, prvenstveno zbog promena u demografskoj strukturi (starenje stanovništva) i strukturi domaćinstava (jednočlana i dvočlana, najčešće staračka domaćinstva). Prema podacima Popisa stanovništva iz 2011. godine, prosečna starost stanovništva u brojnim seoskim naseljima u Srbiji je veća od 50 godina, veliki broj naselja nema uopšte maloletnih stanovnika, a najzastupljeniji tip domaćinstva su staračka – samačka i/ili dvočlana domaćinstva bez članova mlađih od 65 godina.

Zadruga Zlatiborskog okruga nekad i sad – Graditeljke zajednice: deo prošlog, sadašnjeg i budućeg života

Gordana Savić

Ovaj tekst nema klasičan uvod u temu, ali zato daje dovoljno informacija i otvara prostor za razmišljanje o značaju zadruge kao oblika udruživanja za razvoj socijalne, ekonomske i kulturne sigurnosti žena u zajednici.

Zadruga su kao ekonomski subjekti nastale u razvijenom kapitalizmu sredinom XIX veka. Nastale su iz potrebe da se zaštite sitni proizvođači, kao pokret sitnog kapitala. U zadružnom pokretu najbrojniji su bili zanatlije i trgovci.

Lica koja se udružuju u zadrugu prihvataju i poštuju zadružne vrednosti – osnovne i etičke. Osnovne vrednosti oko kojih su zadrugari saglasni su: samopomoć, jednakost, demokratija, pravednost, solidarnost i samoodgovornost. Etičke vrednosti su: poštenje, otvorenost, briga za druge i društvena odgovornost. Zadružni principi su: dobrovoljno i otvoreno članstvo, demokratska kontrola članova, autonomija i nezavisnost, obrazovanje, obuka i informisanje. Prepoznaju se sličnosti sa principima i vrednostima koje neguje civilno društvo. Ovde se vidi da nedostaje jasno iskazana vrednost rodne jednakosti koja je utkana i sastavni je deo svakodnevnog delovanja svake organizacije civilnog društva. Jednakost kao jedna od zadružnih vrednosti se može posmatrati široko i obuhvata i rodnu jednakost. Tako posmatrano, žene su kroz istoriju bile veoma važni članovi zadruge. Zadruga su dale mogućnost mnogim ženama da se razvijaju i napreduju, a samim tim učinile vidljivim njihovo znanje i veštine. Angažovanje žena u zadrugama, posmatrano kroz vreme, otvorilo je vrata sveopšteg društvenog priznanja ženskog rada.

Porodične zadruga su u našoj zemlji bile široko rasprostranjene do polovine dvadesetog veka. Da bi se obezbedio opstanak porodične zadruge, poslovi su bili jasno podeljeni: obrada zemlje, priavljanje i izrada oruđa za rad, proizvodnja hrane i odeće, plasman viškova proizvoda i usluga. Porodične zadruga su proizvodile skoro svu potrebnu hranu. U zlatiborskom kraju članovi porodičnih

zadruge su kupovali robu koju nisu mogli sami da proizvedu, kao što je so, šećer i ulje. Poslove proizvodnje hrane i rad u polju obavljali su muški članovi zadruge. Žene su radile brojne poljske poslove, gajile povrće i živinu, izrađivale odevne predmete za članove zadruge... Jedna žena je mesila i pekla hleb, druga je vodila računa o higijeni, treća okopavala vrt, četvrta je donosila vodu, samo je jedna žena bila stalno zadužena za izradu mlečnih proizvoda i higijenu objekta u kome su ti proizvodi čuvani. Ona je imala svoje stalno radno zaduženje koje se zvalo „Planinka“. Sve žene su tokom dugih zimskih noći, kada je bilo manje posla u polju, izrađivale odevne predmete. U procesu izrade odevnih predmeta žene su imale zadatak da obrazuju mlađe naraštaje. Tako su devojčice veoma rano savladale veštine kao što su šišanje ovaca, pređenje, beljenje i farbanje vune prirodnim bojama, izrada odevnih predmeta tkanjem i pletenjem. To su neke o tradicionalnih veština koje su se prenosile sa kolena na koleno.

Zadruga su bile osnovni stub razvoja sela i poljoprivrede u Srbiji. Najuspešniji proizvođači bili su članovi zadruge. Najveći razvoj zadrugarstva je bio između dva svetska rata. Zakon o poljoprivrednim zadrugama je donet 1935. godine.

Zadruga u Sirogojnu je formirana 1924. godine. Na čelu Zadruge je bio prota Milan Smiljanić. Njegova ideja je bila da Zadruga bude pomoć selu i seljacima da istraju u želji za boljim uslovima života i rada. Protu je omogućio članovima Zadruge da uče od drugih i organizovao je prvu posetu slovenačkim poljoprivrednicima. Sirogojska zadruga je za kratko vreme postala poznata i priznata u svetu zadrugarstva pa je 1928. godine dobila odlikovanje iz fonda engleskih zadrugara. Zadruga nije prestajala sa radom od svog osnivanja i za vreme Drugog svetskog rata je bila veoma aktivna. Tokom 60-ih godina Zadruga se bavila unapređivanjem poljoprivrede, razvojem infrastrukture i organizovanjem domaće radinosti. Početkom 1963. godine za četrdeset žena organizovan je seminar za pletilje koji je vodila Smilja Pomorišac iz Beograda. Dvadeset polaznica je uspešno završilo seminar. Iste godine je pri Zemljoradničkoj zadruzi u Sirogojnu oformljen pogon za domaću radinost u kome je sa seoskim pletiljama pripremljena prva

kolekcija rukom rađenih modela za tržište. Na najbolji mogući način je stvoren osnov za dalji razvoj ženskih zanata i zanimanja. Na čelo zadrugarki dolazi kreativna žena sa vizijom, puna entuzijazma Dobrila Vasiljević Smiljanić. Već 1965. godine u Beogradu je organizovana izložba pletilja iz Sirogojna. Moda nastala na tradiciji izrade odevnih predmeta od vune i sa motivima zlatiborskog kraja je postala poznata širom bivše Jugoslavije i sveta.

Gospođa Dobrila je ostala u Sirogojnu, jer ju je pre svega nosila potreba da menja mukotrpan život seoskih žena. Kada se bolje upoznala sa životom seoskih žena i lepotama njihovih rukotvorina, shvatila je da su njihova tradicionalna znanja i veštine osnov za bolje sutra mnogih i da će to indirektno uticati na život njihovih porodica. Ona je sa svojim timom pronalazila rešenja koja su na najbolji način prezentovala njihov talenat, tradicionalno znanje i veštine nasleđene od predaka u izradi odevnih predmeta od vune. U minimalnim uslovima pokrenula je žene da joj veruju i vrlo brzo od dvadeset pletilja broj se uvećao na 2500 žena iz svih okolnih sela i opština. Može se reći da su proizvodi zlatiborskih pletilja bili prvi „brend“ Srbije. Radeći preko trideset pet godina sa istim entuzijazmom, Dobrila Vasiljević Smiljanić i njen tim su sa pletiljama ostavili neizbrisiv trag u razvoju sela Sirogojna. Istrajno su radili na afirmaciji Sirogojna, Zlatibora i Srbije.

„Zadruga za selo je sve“, danas kaže gospođa Bosa Rosić, koja je svoj radni vek započela u Sirogojnu u organizaciji zlatiborskih pletilja. Istrajno je radila i bila vredan saradnik na organizaciji kulturno-prosvetnih manifestacija za turiste, posetioce Sirogojna, kao i za seoske žene i pletilje. Po zanimanju diplomirani etnolog, učestvovala je u izradi projekta etno-parka. Pored toga, direktno je učestvovala u terenskim istraživanjima i prikupljanju i prenošenju autentičnih objekata koji su sada sastavni deo Muzeja na otvorenom „Staro selo“. Svoj angažman u Sirogojnu je završila 1989. godine, ali ljubav prema zadrugama i tradicionalnom stilu života je ostala do danas.

Danas je malo ljudi u selima i malo je pletilja koje svoje proizvode plasiraju preko privatne firme „Sirogojno company“, koja izvozi njihove odevne

predmete umesto nekada njihovih zadruga. To je uzrok formiranja sivog tržišta, koje donosi nekakvu zaradu ali eliminiše zajednički nastup na tržištu, sigurnost i ujednačen kvalitet sirovina i proizvoda. Ženama je važno da prodaju ono što su izradile za tržište i dobiju novac za svoj rad. Ovako ostvareni prihod je često jedini prihod porodice ili je dodatni izvor finansija. Mnoge žene su svoju decu školovale ovako zarađenim novcem. Prve pletilje možda više nisu među živima, ali su po tradiciji svoje znanje i veštine prenele svojim ćerkama, unukama, snahama i na taj način im ostavile u nasleđe sposobnost da za život zarađuju na dostojanstven način i tako ostvare kakvu-takvu ekonomsku sigurnost. Novac dobijen za gotove proizvode bi mogao da bude veći kad bi se organizovano pristupilo tržištu.

Danas se u selima zlatiborskog kraja najviše gaje maline ili, kako to narod kaže, „crveno zlato“. Nema porodice u ovim krajevima koja nema zasad malina. U proizvodnji malina najveći teret su preuzele žene. Pozitivno je to što se od malina može ostvariti dodatni prihod za porodicu. Manje pozitivno je to što retko ko ima viziju, hrabrost i potrebna sredstva da maline preradi i plasira na tržište u obliku gotovog proizvoda. Zaleđena malina se dugi niz godina izvozi. Tek u poslednjih nekoliko godina javljaju se ideje i pionirski pokušaji proizvodnje gotovih proizvoda. Primer dobre prakse proizvodnje, prerade i prodaje voća dolazi opet iz Sirogojna. Čuveni „kolač od šljiva“, koji izrađuju žene po tradicionalnoj recepturi, može se naći u prodavnici Muzeja na otvorenom „Staro selo“ kao poseban specijalitet iz ovog kraja.

Aktivnosti entuzijasta koji pripadaju Zadružnom pokretu iz prošlog veka u Sirogojnu i drugim mestima su modifikovane nastavile da se odvijaju do danas na obroncima Zlatibora i dalje pružaju ženama ekonomsku sigurnost.

Danas u Srbiji ima veoma malo poljoprivrednih i drugih zadruga koje uspešno rade, manje ih je od 1500. Imajući u vidu trenutne trendove u društvu, najveći deo porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, malih i srednjih proizvođača, nemaju dugoročnu perspektivu ukoliko samostalno izlaze na tržište. Udruživanje predstavlja neminovnost za njihov

opstanak. Zadruga, kao jedan od mogućih oblika udruživanja, ostvaruju korist za svoje članove, kooperante, lokalnu zajednicu i ukupnu privredu.

Zemljoradnička zadruga „PRO FEMINE – Zdravčica“ je osnovana i upisana u registar Agencije za privredne registre 1. februara 2003. godine u Užicu. U procesu osmišljavanja i osnivanja Zadruga učestvovalo je 10 žena iz gradskih i seoskih zajednica opštine Užice. Početna ideja za nastanak Zadruga „Zdravčica“ je potekla od članica udruženja „Ženski centar“ iz Užica, koje su imale cilj da zadrugarkama pomognu u jačanju ekonomske sigurnosti organizovanom proizvodnjom i plasmanom proizvoda na tržište. Na taj način i šira zajednica bi imala korist. Osnivačice su pošle od toga da žene treba da imaju vlasništvo nad proizvodnjom hrane i zaštitom životne sredine. Žene prirodno mnogo brinu o tome šta deca jedu i u kakvoj sredini odrastaju, pa je potpuno logično bilo da zadruga dobije ime Zdravčica. Među osnivačicama ove zadruga su bile žene koje su se bavile proizvodnjom cveća, preradom mesa i suhomesnatih proizvoda.

Veoma dugo traje period lošeg odnosa društva prema zadrugama. Ljudi koji imaju viziju i idu ispred svog vremena imaju mnogo više teškoća.

Zadrugarke su svesne činjenice da je zadrugarstvo degradirano. Nekada su strogo poštovani ustanovljeni principi i pravila, koji su uvek definisani Zakonom. Ti principi i sada postoje u Zakonu, samo je potrebno izgraditi svest i povratiti moralnu odgovornost kako bi se oni dosledno poštovali. To je dugotrajan proces u koji su svakodnevno uključene.

Danas je na čelu Zemljoradničke zadruga „PRO FEMINE – Zdravčica“ direktorka gospođa Rada Joksimović, ekonomistkinja, koja ističe da je veoma ponosna na oblast kojom se bavi. Njeno bogato radno iskustvo je garant da će „Zdravčica“ i dalje biti utočište i podrška ženama u sticanju ekonomske sigurnosti. Od početka svog radnog veka (1982. godine) ona je u sektoru zadrugarstva. U periodu kada je počinjala da radi, u sektoru zadrugarstva je bilo zaposleno 1/3 privrednika različitog obrazovanja i polne strukture. Oblast zadrugarstva je imala i ima široke mogućnosti razvoja po sektorima i različitim proizvodima. Do

2011. godine gospođa Rada je bila direktorka Zadruga u selu Gorobilje, opština Požega. U to vreme je doneto rešenje o povraćaju zadržne imovine koja je nastajala od 1953. godine. Mukotrpan posao dokazivanja, u sudskim procesima, da je zadržna imovina protivzakonito privatizovana bio je zasnovan na pravnim spisima. Potrebne pravne akte je tim, na čijem čelu je bila Rada, istrajno pronalazio u arhivskoj građi i svedočenjima bivših direktora Zadruga u Gorobilju. Proces je završen i presuda je doneta u korist zadrugara.

U starom sistemu (druga polovina prošlog veka) žene su imale favorizovanu ulogu, dok danas nije tako. Otpori prema ženama i njihovim inicijativama su ogromni. Donosioci odluka ne mogu da podnesu ženske inicijative jer ih ne smatraju ravnopravnim pregovaračima.

Ključna stvar u razvoju jedne zadruga je za početak finasijska podrška i uspostavljanje održivosti. Da bi jedna zadruga profunkcionisala, potrebna je finasijska podrška minimum pet godina, a nakon toga se planira održivi razvoj zadruga. Podrška se može dobiti iz donacija, od države i lokalne samouprave. Održivost zadruga, programa koji je osmišljen prilikom njenog formiranja, jedan je od ključnih faktora njihovog preživljavanja. Negativan primer je zadruga u Priboju.

Članice „Zdravčice“ svoja iskustva nesebično dele sa drugim ženskim organizacijama. Tako su u Priboju, zaslugom entuzijazma gospođe Zore Čelović, u okviru jednog projekta žene pokrenule keatering uslugu u zajednici. Usluga je trajala dok je trajao projekat. Šta je uzrok gašenja ove usluge i daljeg razvoja zadužnog delovanja žena ostaje da razmišljamo.

Samopomoć je ključni princip zadrugarstva. Zadruga su nastale iz nužde i potrebe za samopomoći. Uzrok propadanja zadrugarstva u Srbiji su tranzicione promene. Zadržno organizovanje je zanemario sam narod, a odmah za narodom to je i država, koja je namerno ili nenamerno htela da zaobavi i uspori razvoj zadrugarstva. Štedno kreditne zadruga su izbrisane iz finasijskih institucija i na taj način je ukinuta jedina pravna mogućnost za primenu principa samopomoći.

Svaka zadrugarka treba da postane svesna svojih prava i obaveza koje proističu članstvom u zadrugi.

Novi razvojni ciklus zadruga „Zdravčica“ je počela dobijanjem bespovratnih sredstava u programu „Zasad za budućnost“ u iznosu od 1.000.000 dinara. Trenutno Zadruga ima najviše aktivnosti vezanih za poljoprivredu. U okviru projekta je obezbeđena podrška za devet zadrugarki koje su aktivne u poljoprivredi. Zadrugarke koje su najviše napredovale u ovom programu su one koje su bile najaktivnije u sticanju novih znanja i veština. Danas predsednica skupštine „Zdravčice“ gospođa Radmila Gujaničić sa ponosom ističe da su u okviru ovog projekta svoja znanja i resurse na najbolji mogući način unapredile i iskoristile žene koje se bave proizvodnjom povrća. Zadrugarka Ljiljana Ivković je dobila priznanje grada Užica za uzgoj povrća na otvorenom. Dragica Dimitrijević ističe da joj je ovaj program doneo nova znanja, dodatnu opremu za razvoj plasteničke proizvodnje povrća i veliku besplatnu reklamu.

Zadruga „Zdravčica“ ima svoj strateški plan koji je finansijski podržao USAID. U okviru aktivnosti „Zdravčice“ žene su dobile edukaciju iz oblasti izrade biznis-plana. Promovisale su i prodaju proizvoda na njivi. Žene vole da same distribuiraju svoje proizvode na užičkoj pijaci. Kontakt sa potrošačima im mnogo znači, a osim toga na taj način imaju veću kontrolu nad novčanim tokovima. Program „Zasad za budućnost“ se trenutno širi uz podršku i nekih kompanija u sticanju novih znanja. Veoma je važno da aktivnosti na polju uvođenja rodne dimenzije u raspodeli sredstava iz budžeta grada budu namenjena razvoju poljoprivrede. U delu budžeta izdvojenom za razvoj poljoprivrede svake godine ostanu sredstva koja se ne potroše (subvencije za poljoprivredu). Članice zadruga su pokrenule inicijativu da se u okviru ove budžetske linije odvoje sredstva namenjena ženama članicama zadruga za razvoj plasteničke proizvodnje. To je bio mukotrpan proces i osetile su veliki otpor lokalnih donosioca odluka prema toj inicijativi. Posle dve i po godine u budžetu su izdvojena sredstva od 1.000.000 dinara za plasteničku proizvodnju.

Zadruga „Zdravčica“ ima veliku podršku jednog lokalnog privrednika. Zahvaljujući donatorstvu, za-

drugarke imaju prostor u kome mogu nesmetano da realizuju svoje aktivnosti. Trenutno se pruža podrška poljoprivrednim domaćinstvima u prikupljanju i izradi dokumentacije potrebne za apliciranje za subvencije za poljoprivredu iz lokalnog budžeta. U toku ove godine pružena je podrška predstavnicima osamdeset domaćinstava iz užičkog kraja. To je vrlo vidljiva aktivnost zadruga, koju prepoznaju građani. Postoji saradnja sa drugim zadrugama i udruženjima žena u razmeni iskustava, znanja i informacija. „Zdravčica“ pomaže drugima da osnuju svoje zadruga, da se žene okupe, definišu svoje proizvode i usluge, izrade potrebnu dokumentaciju za registraciju. Trenutno pomažu ženama u Priboju da se udruže u zadrugu. Planirano je da se sve zadruga u Zlatiborskom okrugu ujedine pod brendom i nazivom „Zdravčica“.

Danas se žene mogu udruživati u zadruga da bi obavljale različite delatnosti: turizam, stari zanati, domaća radinost, pčelarstvo... Veoma su bitni ženski resursi i prepoznavanje zajedničkog interesa. Tako se zajednički definiše sistem minimalnog kvaliteta, dele se raspoloživi resursi i gradi solidarnost.

Trenutno je jako malo zadruga u Srbiji, a posebno onih koje su osnovale žene. Da bi se i dalje održala aktivnost Zadruga „Zdravčica“, prate se svetska iskustva. Na taj način se na najbolji mogući način štite mali proizvođači, a posebno žene. U oblasti zadrugarstva nije cilj ostvariti veliki profit već uspostaviti kontinuitet, održivost i sigurnost.

Moto u viziju zadrugarki treba definisati na samom početku i oko toga treba da se okupljaju. Danas je ogromna privilegija živeti častan život. Sistemski podrška države treba da bude vetar u leđa da se zadruga uspostave i održe.

Zadruga treba da vode ljudi koji imaju iskustva i veruju u moć udruživanja. Potrebno je da se znanje i iskustvo ljudi koji su nekada bili aktivni prenesu na mlađe generacije. Zadrugarstvo treba posmatrati kao važnu privrednu granu. Za kraj bilo bi dobro razmišljati zašto se tako lako odričemo mogućnosti za siguran razvoj, koje imamo u neposrednom okruženju.

Nije potrebno previše da udahnemo duboko i krenemo ka ostvarenju snova o ekonomskoj sigurnosti zasnovanoj na sopstvenom radu, znanju i veštinama koje imamo. Zadrugni pokret čine ljudi / zadrugari udruženi u zadruge i zadrugne saveze.

Od postanka sveta svi imaju potrebe koje zadovoljavaju na različite načine. Kada razmišljate o zadrugnom pokretu i principima koji se u njemu neguju, videćete da se u zadrugama mogu zadovoljiti osnovne ljudske potrebe. Razmislite o tome

da svaka od nas ima potrebu da uradi dobre stvari za sebe i zajednicu (da se usavršava, putuje, zarađuje, stvara, kaže šta misli, kreira i planira svoju budućnost...). Pokretanjem svojih aktivnosti u okviru zadruge sigurno ćemo naučiti kako možemo ostvariti navedene ciljeve, kako se možemo ostvariti. Kroz vreme i prostor to su nam pokazale hrabre žene koje nisu izmišljene u bajkama, već su živjele, radile i danas rade u našem neposrednom okruženju.

Spisak skraćenica

CEDEAW – Committee on the Elimination of
Discrimination against Women

ET – Education and Training

EU – Evropska unija

KUD – Kulturno-umetničko društvo

LAPZ – Lokalni akcioni plan zapošljavanja

MICS – Multiple indicator cluster survey

MZ – Mesna zajednica

PDV – Porez na dodatnu vrednost

RZS – Republički zavod za statistiku

VMŠ – Viša mašinska škola

VSS – Visoka stručna sprema

VŠS – Viša školska sprema

O autorkama

Sarita Bradaš je psihološkinja i istraživačica u Fondaciji Centar za demokratiju.

Dr Ksenija Petovar je sociološkinja, profesorka u penziji.

Gordana Savić je generalna sekretarka Udruženja Užički centar za ljudska prava i demokratiju.

Imprint

Friedrich-Ebert-Stiftung | Kancelarija Beograd
Dositejeva /51/1 11000 Beograd

Odgovorna osoba:
Dr. Max Brändle | Direktor, Regionalna kancelarija za
Srbiju i Crnu Goru

Tel.: ++381 (11) 3283 271 | Fax: ++381 (11) 3283 285
www.fes-serbia.org

Narudžbina publikacija:
info@fes-serbia.org

Svaka dalja komercijalna upotreba sadržaja zabranjena je bez prethodne pismene saglasnosti fondacije Friedrich Ebert.